

Қарым-қатынасты зерттеген ғалымдар еңбектеріне сүйенсе отырып, қарым-қатынас мәдениеті дегеніміз – адамдардың өз мінез-құлқын басқару арқылы басқалармен тіл табысу және алдына қойған мақсатына жетудің тиімді жолын табуға қабілеттілігі. Қарым-қатынас мәдениеті қалыптасу деңгейін, оның сапасын өлшеп көрсету өте қиын. Өйткені тек қана іскерлік, қолданбалы, тәжірибелік мәселелердің тиімді шешілгені қарым-қатынастың барлық қатынасқан субъектілері оң жағдайда жүргенін көрсетуі мүмкін. Сондықтан іс-шаралар нәтижесі гуманистік, адамгершілікті сақтау негізінде, басқаларға психологиялық қысым көрсетпей жүргізуге байланысты болғанда ғана қарым-қатынас мәдениеті сақталғаны анық байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Шпрингер Э. Психология юношество. – М., 1924
2. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. – М., 2001.
3. Лисина М.И. Личность. – М., 1991.
4. Кон И.С. Психология старшеклассника. – М., 1980
5. Яров В.К. Развивающийся мозг. – М., 2001

Резюме:

В данной статье рассматривается формирование культуры общения между подростками.

Summary:

This article discusses the creation of a culture of relationships between teenagers.

CELKOVÁ PSYCHOLOGIE

Сорока Н. А., Щокіна Т. М.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗНАКОВИХ СИСТЕМ У ПСИХОЛОГО-МЕТОДОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Протягом всього періоду спілкування людей завжди існувала і залишається актуальною проблема міжмовного «бар'єра», що включає як внутрішні, так і зовнішні питання структури, сприйняття та передачі інформації однієї або кількох мов. Розвиток науково-технічного прогресу призводить до інтернаціоналізації культур, знань, систем навчання. У зв'язку з цим число мов міжнародного спілкування визначається кількістю країн, що лідирують у науково-технічному й загальнокультурному відношенні. Проблему «бар'єра» частково дозволяє розв'язати система мовної ідентифікації, проте досягнення повної однозначності не завжди можливе. Такий ефект досягається при тривалому навчанні у відповідному мовному середовищі.

Актуальність теми. Подальший розвиток міжнародного спілкування визначає проблему вивчення мови винятково актуальною. Предметом дослідження багатьох наукових дисциплін – лінгвістики, педагогіки, семіотики, фізіології, психології, кібернетики та багатьох інших – виступають фактори, що забезпечують успішне вивчення мови. В системі силових структур знання мов стає особливо актуальним у зв'язку з діяльністю міжнародних організацій підтримки порядку. До них відносяться Інтерпол, різноманітні розвідувальні структури, підрозділи миротворчих сил ООН.

Підвищення ефективності навчання мові значно сприяє організації взаємовідносин, роблячи їх більш доступними та економічними, що прискорює процес розвитку наукових знань, обміну інформації та забезпечує більш глибоке порозуміння сторін на різних рівнях спілкування.

Дослідження, присвячені навчанню мови як знакової системі, визначають дану проблему як загальнотеоретичну, вона безпосередньо пов'язана з теорією і психологією навчання і самоорганізації, проблемою адаптації до навколишнього середовища. Це питання розглядалось багатьма вітчизняними та зарубіжними авторами – В. О. Артемовим [2], Б. В. Беляєвим [4], Т. В. Булігіною [6, 7], М. В. Гамезо [10], К. Бюлер [8]. Вони визначали знакову природу мови, особливості структурної організації мови як знакової системи, знакові моделі та їх роль у формуванні розумових дій. Аналіз мови як знакової системи в психології навчання при засвоєнні іноземної

мови є досить перспективним, проте алгоритм такого навчання і його роль у засвоєнні іноземної мови не стали об'єктом вивчення у роботах зазначених вище авторів. Проблема формування умов і алгоритму навчання іноземній мові на сучасному етапі недостатньо вивчена і потребує спеціального аналізу. Актуальність розглянутих питань стала умовою вибору теми дослідження. Стаття базується на питаннях психології навчання іноземній мові і, зокрема, навчання англійській мові. У даному випадку на прикладі навчання англійської мови розглядаються загальні положення засвоєння мови в широкому розумінні слова у вигляді психологічних процесів розпізнавання знакових систем.

Об'єктом дослідження виступає мова як знакова система комунікації.

Предметом дослідження визначаються психологічні умови формування та засвоєння знакових систем при навчанні іноземній мові.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що формування знакової системи при вивченні будь-якої мови проходить за єдиними принципами організації психічної діяльності, встановлення яких дозволить уніфікувати процес засвоєння іноземної мови і знакових систем як мови в цілому.

Мета дослідження полягає у вивченні умов, які найбільш успішно сприяють розвитку та засвоєнню іноземної мови як засобу спілкування.

Для досягнення мети були поставлені наступні завдання досліджень:

- 1) розглянути мову як багаторівневу знакову систему;
- 2) вивчити ускладнення кожного рівня знакової системи мови за умов вікового та фахового розвитку;
- 3) проаналізувати особливості структури формування стереотипних знакових образів на різних етапах вивчення мови;
- 4) установити фактори, що визначають ефективність засвоєння навичок мовного спілкування;
- 5) провести порівняльні дослідження різноманітних методів засвоєння іноземної мови;
- 6) на підставі отриманих результатів дослідження розробити практичні рекомендації для підвищення ефективності вивчення іноземної мови.

Новизна дослідження полягає в тому, що у роботі вперше встановлений загальний принцип формування стереотипної адаптивної поведінки при засвоєнні знакової системи як мови спілкування в умовах конкретного середовища.

Практичне значення роботи полягає у поглибленій розробці одного з важливих питань загальної психології – природи розпізнавання і формування знакових систем мови. Отримані дані дозволяють розглядати цю проблему в системі всебічного розвитку індивіда, обґрунтовують особливості формування інтелектуальних якостей, розкривають можливість програмувати індивідуальне навчання з урахуванням зростаючої складності матеріалу, швидкості його засвоєння і рівня граничної доступності.

Отримані психологічні дані покладено в основу методичних рекомендацій організації навчального процесу при засвоєнні іноземної мови. Вони спрямовані

на реорганізацію навчального процесу з урахуванням принципів формування і засвоєння знакових систем у спілкуванні як адаптивних механізмів адекватних стереотипних форм поведінки індивіда.

Достовірність результатів дослідження забезпечується обґрунтованістю теоретичних, методологічних і психологічних положень про формування та засвоєння мови як знакової системи, а також відповідним вибором адекватних методів дослідження, постановки мети і задач, репрезентативністю вибірки досліджень, а також валідністю даних, заснованих на кількісній обробці та якісному аналізі результатів експерименту.

Теоретичне значення поданої роботи полягає в тому, що в ній розглядається ряд питань загальнотеоретичного рівня, таких як психологічні умови формування знакової системи мови, визначення єдиних принципів організації психічної діяльності, встановлення яких дозволяє уніфікувати процес засвоєння іноземної мови і знакових систем як мови в цілому.

Стаття розкриває перспективи можливості подальших теоретичних досліджень в галузі психології та застосування отриманих результатів в процесі викладання іноземних мов у вищих навчальних закладах. Визначені в роботі психологічні процеси, що мають чітку аналітичну залежність, полягають в основі формування знань як певної знакової системи. Їх використання дозволяє здійснити розробку оптимальних алгоритмів навчання.

Встановлені загальнопсихологічні закономірності формування і засвоєння знакових образів дозволяють здійснювати оцінку таких індивідуальних якостей особистості, як швидкість адаптивного процесу, доступність запропонованої складності матеріалу, граничний рівень комунікативних відносин у мовному середовищі. Ці фактори можуть бути використані при вирішенні проблем профвідбору і фахового орієнтування, оцінюванні належності усного або письмового мовлення конкретній особі за умов необхідності ідентифікації текстів.

Адаптація до навколишнього природного та соціального середовища вимагає додержання адекватних стереотипних форм поведінки, що завжди пов'язано з проблемою розпізнавання образів навколишнього середовища, виділення їх класів, логіки взаємозумовлених співвідношень і формування адекватної поведінки. Образи навколишнього світу виступають у вигляді своєрідної знакової системи, що дозволяє орієнтуватися у виборі необхідних відповідних дій. Сукупність знаків і закони їх взаємовідносин виступають у ролі мови, глибина знання якої визначає ефективність адаптивної поведінки.

Практично все існуюче різноманіття способів та засобів сприйняття, збереження, перетворення і передачі інформації пов'язане з проблемою знака і знакових систем. Її важливість визначається глибоким вивченням цієї проблеми у самих різноманітних сферах знань – філософії, лінгвістиці, математиці, психології, логіці, фізиці, хімії, мистецтвознавстві. Надзвичайно висока значимість цього питання призвела до виникнення спеціальної науки, що вивчає закони функціонування знакових систем – семіотики.

Проблема співвідношення образу і знака завжди була предметом роздумів філософів і натуралістів, хоча не завжди ясно усвідомлювалася і чітко формулювалася ними. Тільки в новий час її різноманітні варіанти у формі знакових концепцій стосовно чуттєвого ступеня пізнання знаходять своє свідоме переломлення в теорії так званих «первинних» і «вторинних» якостей. Історично вона походить з філософії античної Греції. Початки співвідношення образу і знака на чуттєвому ступені пізнання розглядалися ще філософом-матеріалістом античного світу Демокритом. Висловивши геніальне припущення про дискретну будову речовини, він показав, що все складне і багатоякісне у своїй основі просте й одноманітне. Різноманіття світу Демокрит пояснив як породження нашої нервово-психічної організації. Якісна характеристика об'єктивних властивостей предметів зводиться в його поглядах винятково до кількісного перегрупування атомів, і тому зіставлення об'єктивних властивостей предметів з їх психофізіологічними корелятами на якісному рівні відсутнє.

Пізніше знаковий варіант теорії пізнання з'являється в роботах Томаса Гоббса [12]. Його думка збігалася з поглядами попередників і сучасників щодо феноменологічного підходу до пояснення явищ об'єктивного світу. З цих позицій Т. Гоббс, визнаючи об'єктивний характер дійсного світу (перша сторона основного питання філософії), намагається розв'язати традиційну для свого часу альтернативу: чи є відчуття червоного, твердого, гучного і т.д. властивостями або якостями дійсних предметів і речей, або це є властивість нашої свідомості.

Відчуття будь-якої модальності, за Гоббсом, виникає на основі впливу зовнішніх тіл на органи почуттів. «Причиною відчуття, – писав він, – є зовнішнє тіло або об'єкт, що давить на відповідний кожному відчуттю орган» [12, с. 51].

Провівши інтеріоризацію якостей зовнішніх предметів, Гоббс ототожнював їх із відчуттями і, тим самим, суб'єктивував їх. Між відчуттями і якостями зовнішніх предметів не існує ніякої подібності або схожості. Відчуття – це лише «те, що здається», «привід», тобто уявний образ об'єктивного світу, або знак. Т. Гоббс визнає за зовнішню причину відчуттів дійсний світ. Функцію зовнішніх предметів він зводить лише до їх впливу через спрямування на органи почуттів. Отже, зовнішній світ, стосовно відчуттів, виконує винятково функцію пускового механізму. Якісне ж «розсвічування» його випадає на долю наших органів почуттів, тобто зовнішній світ «розсвічується» нашими відчуттями. Саме ця обставина дозволила Т. Гоббсу кваліфікувати відчуття як «уявне», «привід», тобто чуттєвий знак зовнішнього світу. З його теоретичних положень випливає, що:

1. між відчуттями та предметами зовнішнього світу існує відношення ізоморфізму;
2. предмети зовнішнього світу і відчуття перебувають у причинно-наслідковому відношенні один до одного;
3. відчуття стосовно зовнішнього світу виконують функцію інформаційної характеристики – за змістом;

4. між відчуттями і предметами зовнішнього світу існує відношення відмінності, а не схожості за формою [12, с.75].

Саме такий гносеологічний зміст стали приписувати відчуттям у пізніших теоріях пізнання, замінивши слова «щось, що видається», «привід», «уявне» термінами «знак», «символ», «єрогліф».

Томас Гоббс фактично став творцем загальної теорії знака, центром якої виступала знакова теорія мови. Пропонуючи свою знакову класифікацію, він виділив, зокрема, таку таксономічну ознаку знака, як причинна залежність між означуваним й означаючим. Репрезентантами знакової інформації виступають фізіологічні процеси.

Працюючи над цією проблемою, Джон Локк, як і попередній автор, розглядає співвідношення якостей зовнішніх предметів з відчуттями [16].

Він поділяє всі якості на «первинні» і «вторинні». До «первинних», за його думкою, відносяться рух, протяжність, щільність, фігура і т.і. Первинний характер якостей визначається тим, що вони дійсно є властивостями зовнішнього світу і невід'ємні від нього. Вторинні якості за своєю формою уявляють собою лише психічні утворення, що не мають в об'єктивній реальності ніякого прообразу. Для первинних якостей на психофізіологічному рівні світ виступає у вигляді такого джерела інформації, який носить образний характер. Для вторинних той же самий світ виступає в ролі джерела сигнальної інформації. В цьому полягає відмінність між первинними і вторинними якостями, і зводиться вона лише до критерію адекватності. Проводячи межу між «первинними» і «вторинними» якостями, Дж. Локк має на увазі не якості зовнішнього світу, а наші відчуття, що розподіляються на два типи: відчуття образної і сигнальної форми відображення. Він стверджував, що вся природа в цілому зводиться лише до різноманітних кількісних утворень, а якісна різноманітність світу являє собою символічне відображення у свідомості цих кількісних утворень природи.

Дж. Локка можна вважати засновником семіотики як загальної теорії знака. Однак його знакова концепція за своєю методологічною характеристикою відрізнялася від теорії Т. Гоббса. Варіант семіотики Локка є першим наближенням до сучасних досліджень у сфері логіки і методики науки. Його знакова теорія у своєму позитивному аспекті була пов'язана з раціональним ступенем пізнання і мала лише непряме відношення до чуттєвого. Аналіз знакової проблематики теорії пізнання Локка стосовно чуттєвого рівня показує, що його варіант знакової інтерпретації теорії пізнання був непереконаним. Правильне вирішення проблеми співвідношення образу і знака на чуттєвому рівні можливе тільки із знакових позицій.

Сенсуалістична теорія пізнання Дж. Локка була розвинена далі Е. Б. Кондильяком, котрий збагатив її новим теоретично-пізнавальним змістом.

В основі гіпотези Е. Кондильяка лежить питання, чи є відчуття відображенням якостей зовнішніх предметів, чи вони – лише знаки чогось зовнішнього, про що не можна сказати нічого конкретного. «Можливо, – писав він, – що вони (Ала) протяжні і навіть мають свої смаки, звуки, кольори, запахи, але, можливо, що в

них немає нічого подібного... Усе, що можна і що варто логічно підсумувати, це те, що тіла суть речі, які викликають у нас відчуття і мають приватні властивості, відносно котрих ми нічого не можемо сказати... Усе, що ми знаємо, це те, що ми називаємо тілами» [15, с. 117].

Дж. Локк, Т. Гоббс і Е. Кондильяк визнавали об'єктивний світ єдиним джерелом наших відчуттів, але вважали, що цей факт не знімає проблеми складності вирішення питання про об'єктивний характер відчуттів, їхньої адекватності зовнішньому світу. Якщо Т. Гоббс, Е. Кондильяк перенесли в суб'єктивну сферу свідомості об'єктивні властивості і відношення реального світу, то інші автори, що вивчали цю проблему, – Дж. Берклі [5], Д. Юм [20] та ін. – намагалися перемістити весь зовнішній світ у сферу людської свідомості.

Теорія пізнання Дж. Берклі є зразком філософії тотожності суб'єкта і об'єкта. Виходячи з позицій сенсуалістичної теорії пізнання Т. Гоббса і Дж. Локка, Дж. Берклі поглибив, загострив і довів процес суб'єктивізації до його повного логічного завершення [5].

Сучасник Дж. Берклі Д. Юм, виявивши очевидну непослідовність у його поглядах, спробував логічно і несуперечливо вивести всі наслідки з вихідних посилок сенсуалізму. Проводячи ретельний аналіз простих і складних ідей, Д. Юм прийшов до безперечного висновку про хибність доктрини уроджених ідей. Додержання сенсуалістичної точки зору дозволило Д. Юму очистити нашу свідомість від уроджених ідей, і тут вона цілком збігається з поглядами Д. Локка [16].

Проте Юм не зміг установити зв'язок між змістом наших відчуттів і об'єктивних властивостей та відношеннями зовнішнього світу, який дозволив би пояснити екстеріорізацію відчуттів, їх об'єктивізацію та інтеріорізацію якостей зовнішнього світу. Він вважав, що відчуття суб'єкта – це чуттєві знаки явищ, які він не може чітко виділяти, але в будь-якому випадку вони за своєю модальністю не схожі з причинами, котрі їх викликають.

Погляди Д. Юма, що виражають недовіру до показників наших органів, продовжив класичний представник агностицизму Еммануїл Кант. Підґрунтям своєї теорії пізнання він зробив поняття раціональності, намагаючись довести залежність знань у їх категоріальному вимірюванні від нервово-психічної організації, тобто Кант поставив за питання розглянути, що в наших знаннях визначається об'єктом, а що – суб'єктом [14]. Він вважав, що будь-яке пізнання починається з практики, проте не все в ньому залежить від досвіду і визначається ним, тобто зовнішнім світом. Е. Кант ставив перед собою завдання розглянути саме ті моменти, що в процесі пізнання хоча й залежать від досвіду, проте цілком не визначаються ним. Е. Кант узагалі унікав проблеми адекватності наших знань на чуттєвому рівні, розглядаючи чуттєві враження або як виявлення чистих форм споглядання під впливом чуттєвого матеріалу зовні, або як випадкові модифікації чуттєвості.

Чуттєві враження людини, у відповідності до точки зору Канта, можна кваліфікувати як «чуттєві знаки», що, по-перше, виступають як ізоморфні відносно

зовнішніх об'єктів завдяки відношенням причинності. По-друге, вони несуть інформацію про зовнішнє джерело матеріального впливу і, по-третє, не схожі з властивостями останнього. Оскільки критерії їх порівняння відсутні, неможливо здійснити трансцензус, у кращому випадку можна висловити лише неконструктивні припущення.

Розглядаючи на теоретичному рівні знакову теорію І. Канта стосовно відчуттів, можна встановити, що між явищем і сутністю має місце субстанціональна відмінність і функціональна інформаційна тотожність. Функціональна тотожність ґрунтується на структурному ізоморфізмі, а репрезентована інформація носить сигнальний характер. Якісна сторона відчуття цілком детермінована нервово-психологічною організацією, і відчуття виступають у вигляді чуттєвих знаків, свого роду чуттєвих «вторинних» якостей щодо зовнішнього світу.

Засновник фізіології органів почуттів Іоганн Мюллер (1801-1858) в основу своєї теорії поклав кантіанство. Її суттєвість полягає в тому, що різноманітні агенти зовнішнього світу можуть викликати відчуття однієї й тієї ж модальності. Одна й та ж сама модальність відчуття може бути детермінована агентами різними за природою.

Закон так званої специфічної енергії органів почуттів характеризується також іншим фізіологічним фактом – один і той же самий подразник може збуджувати почуття різних модальностей – зорові, слухові, звукові і т.і. І. Мюллер пов'язував модальність відчуттів тільки з властивістю нервової тканини і відкидав її залежність від специфічних особливостей впливу зовнішнього світу. На його думку наші відчуття виступають не образами, копіями об'єктивного світу, а лише символами, умовними знаками.

У своїй знаковій теорії пізнання І. Мюллер розглядав зовнішні речі як безумовні причини почуттів, і, таким чином, відводив їм певну роль у питанні формування відчуттів. Він неодноразово визначав, що, в цілому, почуттям різної модальності відповідають розбіжності у зовнішньому світі.

Послідовник І. Мюллера – Гельмгольц – видатний представник фізіології органів почуттів ХІХ сторіччя, визнаючи вплив кантівської теорії пізнання на інтерпретацію новітніх фізіологічних фактів, писав: «У тому, що є істотним прогресом у філософії Канта, ми все ще знаходимося на ґрунті його системи. У цьому смислі я також підкреслював у моїх попередніх роботах узгодженість новітньої фізіології почуттів з навчанням Канта» [11, с. 134].

Відштовхуючись від закону специфічної енергії органів почуттів при ствердженні розбіжності між почуттями і зовнішніми предметами, Гельмгольц перейшов до характеристики відчуттів як знаків, символів об'єктивної реальності, протиставляючи їх зображенням, уявам, копіям. Він відзначав, що оскільки якість людського відчуття надає нам інформацію про властивості зовнішнього впливу, котрим викликане це відчуття, то вона може вважатися її знаком, але не зображенням. Це пов'язане з тим, що до зображення висувається вимога подібності до того, що зображується предметом, однак не є обов'язковим для знака [11].

Отже, Гельмгольц відзначав три характерні, на його погляд, особливості знака і, відповідно, зображення:

1. знак виступає ізоморфним об'єктивній реальності, тобто між знаком і зовнішніми предметами існує чітка відповідність, що є відображенням причинно-наслідкових зв'язків між відчуттям і зовнішніми предметами;

2. знак є інформативним, тобто він виконує репрезентативну функцію, виступаючи своєрідним каналом зв'язку між об'єктом і суб'єктом. Відчуття – це не репрезентована інформація, а самий репрезентант;

3. чуттєвий знак не адекватний тій інформації, яка виражається, оскільки він виступає носієм не образної, а сигнальної інформації. Інакше кажучи, між знаком чуттєвим і позначуванням не існують відношення якісної подібності або схожості.

Зображення, у відповідності до поглядів Гельмгольца, відрізняється від знака тільки своїм третім виміром. Пізніше, саме на основі першої ознаки знака він став говорити про залишки подібності між відчуттями і зовнішніми предметами. При цьому саме цей «залишок» подібності гарантує відображення закономірностей дійсного світу [11, с. 150].

Основний аргумент Гельмгольца, що приписує відчуттям статус почуттєвого знака, базується на факті розбіжності між відчуттями і якістю зовнішнього світу.

Відомо, що інформаційна схожість між якістю зовнішнього світу і відчуттями досягається на психічному рівні за рахунок якісної розбіжності на фізіологічному. Тому субстанціональна відмінність не може виступати в ролі будь-якого аргументу проти адекватності відчуття як психічного феномена. Навпаки, несхожість між якостями фізіологічного субстрату відчуття і зовнішніх предметів є *conditio sine qua non* психічної адекватності.

Філософська інтерпретація новітніх фізіологічних фактів Мюллером і Гельмгольцем певним чином вплинула на погляди видатного російського фізіолога І. М. Сеченова. Він був матеріалістом, переконаним прихильником матеріалістичного навчання про первинність і незалежність зовнішнього світу від людської свідомості.

«Предметний світ, – зазначав І. М. Сеченов, – існував і буде існувати відносно кожної людини раніше за його думки; отже, первинним чинником у розвитку останньої (думки) був і буде для нас зовнішній світ з його предметними зв'язками і відношеннями». Займаючись науковою розробкою проблеми чуттєвого сприйняття, уявлення та їх переходу до думки, Сеченов неминуче ставив питання про їхнє відношення до дійсності [19, с. 214].

Компромісом між умовним характером чуттєвих знаків і реальних успіхів наук, за І. М. Сеченовим, є так звана теорія відповідності або ізоморфізму, яку він називав теорією паралельності подібностей і відмінностей чуттєвих знаків із подібностями і відмінностями дійсності.

Згідно його теорії, будь-якій зміні в почуттєвій картині світу відповідає зміна у світі дійсному. При цьому він стверджував, що будь-які зміни чуттєвих вражень викликані не нервово-психічною організацією людини, а зовнішніми

причинами. Теорія відповідності ясно показала, що чуттєві враження не можуть бути чуттєвими міражами, вони мають об'єктивне джерело і чітко детерміновані об'єктивною реальністю.

І. М. Сеченов встановив закономірність відношень між предметом і його ознакою, подібну взаємозв'язку предмета з його ім'ям. Такий підхід до розуміння природи відчуттів перегукується з аналогічними поглядами Гельмгольца.

І. М. Сеченов багаторазово звертає увагу на проблему екстеріоризації почуттєвих вражень, намагаючись осмислити, чому ми відчуваємо зовнішні предмети, а не фізіологічні процеси, що супроводжують їх сприйняття.

Для характеристики чуттєвих вражень або, як він їх іноді називав, «специфічних відчужень», у роботах Сеченова часто зустрічаються поняття «знак», «символ». Слід зауважити, що вони виступають як синоніми. Аналіз вживання І. М. Сеченовим поняття «знак» показує, що він виділяв:

- чуттєві знаки, або конкрети;
- позачуттєві знаки, або абстракти [19, с. 290-291].

У багатогранній філософській творчості іншого відомого російського вченого Г. В. Плеханова питанням теорії пізнання не відводилось певне значне місце. Головний акцент своєї гносеології Плеханов робить на критику суб'єктивно-ідеалістичної філософії Берклі та агностицизму Канта. Категорично виступаючи проти ототожнення відчуттів з об'єктивною реальністю і проти непізнаваної «речі в собі», він відстоював первинність і незалежність зовнішнього світу відносно нашої свідомості. Це знайшло відбиток у його теорії ієрогліфів.

Вперше термін «ієрогліф» Г. В. Плеханов ужив у 1892 році, посилаючись на відоме положення І. М. Сеченова про те, що почуттєві враження суб'єкта являють собою умовні знаки. Г. В. Плеханов писав тоді: «Наші відчуття – це свого роду ієрогліфи, що доводять до нашої свідомості те, що відбувається в дійсності. Ієрогліфи не схожі на ті події, що передаються за їх допомогою. Але вони можуть цілком правильно передавати як самі події, так і ті відношення, що між ними існують» [17, с. 94]. Пізніше Г. В. Плеханов відмовився від вживання терміна «ієрогліф» для характеристики відчуттів, заявивши, що цей крок був термінологічною помилкою. Проте при цьому він зауважував, що відмова від терміна «ієрогліф» не означає його відходу від суті теорії пізнання Сеченова.

Він стверджує, що достовірним є лише факт ізоморфізму між відчуттями і якостями об'єктивної реальності, у той час як питання про їх адекватність залишається осторонь. З боку фізіологічних процесів інформація, що репрезентується, носить сигнальний характер. З боку ж психічних процесів вона має протилежний характер. Адекватність на фізіологічному і психічному рівнях відрізняється: у першому випадку вона вичерпується структурним ізоморфізмом, у другому – потребує якісної схожості або подібності, тобто якісного ізоморфізму.

Підставою для інтерпретації Г. В. Плехановим матеріалістичної теорії пізнання термінами «знак», «символ», «ієрогліф» є оцінка відчуття як результату

взаємодії суб'єкта з об'єктом, у процесі якого відбувається взаємодія їх властивостей. У питанні формування характеристики відчуття Плеханов відводить однакову роль об'єктивному світу і нервово-психічній організації: зовнішній світ створює його структурні особливості, нервово-психічна організація впливає на виникнення його якісної характеристики. Оскільки психофізіологічний суб'єкт може також виступати в ролі об'єкта в процесі дослідження, то його властивості, за Г. В. Плехановим, набувають об'єктивного характеру. Як відомо з робіт І. М. Сеченова [19] відчуття не є копіями, образами, відтисками, фотографіями реального світу, а виступають лише його символами, знаками, ієрогліфами.

Історичний нарис знакових теорій пізнання показує, що останні виникли в результаті абсолютизації визначеної сторони процесу пізнання. Такий процес відображається в понятті тотожності, а результат абсолютизації відмінностей – у понятті знаковості.

У сучасному розумінні знак визначається як матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, що виступає в процесі пізнання і спілкування представником іншого предмета або явища, нелюб би заміщаючи його. Він використовується для сприйняття, збереження, перетворення і передачі інформації про предмет або явище, які заміщає сам знак. Дану проблему в останні роки в своїх роботах розглядали такі вітчизняні і зарубіжні вчені, як О. С. Ахманова, О. О. Ветров, В. Пенфільд та Л. Робертс та інші.

У психології проблема знаків і знакових систем не одержала необхідного загальнотеоретичного розвитку. Коло досліджень за даними питаннями було сконцентровано на розв'язанні суто прикладних задач, пов'язаних з інженерною психологією в роботах Ч. Морріса, Ч. Пірса, а також у роботах психологів і лінгвістів Н. Бор, Т. В. Булігіної, Б. Г. Ананьєва, М. В. Гамезо, Л. С. Виготського, А. Н. Леонтьєва та інших.

Особливу увагу розвитку проблеми знака і знакових систем у психології приділяв видатний психолог Л. С. Виготський. Він оцінював психіку людини як своєрідну діяльність, пов'язану із знаками як орудійною функцією. У своїх роботах автор підкреслював, що в структурі вищих психічних функцій як процесі, їх визначальним фокусом є знак і спосіб його вживання. Подібно до того, як застосування конкретного знаряддя визначає трудову операцію, вживання знака є тим характерним моментом, відповідно до якого конструється весь психічний процес. Л. С. Виготський приділяв особливу увагу сигнальній функції знака, базуючи ці положення на теорії І. П. Павлова про рефлекторні механізми вищої нервової діяльності [9]. Ним уперше вводиться поняття сигніфікації знака, тобто створення і вжиток знака як штучного сигналу. У наступних роботах суттєво звужується поняття «знак», і знакова система зводиться до поняття мови як загальноновживаної. Однак усупереч Л. С. Виготському К. Бюлер відмічав, що до області знакового і символічного в життєвому оточенні людини належить набагато більше чинників, ніж лише мовні явища [8].

У психології творчості при вивченні знакових систем виникла проблема, яка в філософії одержала назву «парадокс розвитку». Вона полягає в тому, щоб з'ясувати, як відбувається вихід за межі вже засвоєних знань на момент народження нових ідей і евристичного мислення. Ця проблема не розглянута остаточно, проте в психологічних дослідженнях існують дані, які дозволяють зробити висновок, що вона являє собою, по-перше, комбінаторику знаків і, по-друге, перекодування інформації. Останнє пов'язане з переходом у процесі рішення задач від однієї системи знаків або знакових моделей до іншої, яка є представником більш високого рівня. У теорії знакових систем, що аналізувалася психологами, для відображення інформації й організації адекватної поведінки вперше вводяться поняття складності і рівня знака. Знак виступає не як жорстке відображення, а має більш-менш розмиті межі. Це твердження відповідає положенням, що висловлюються в теорії вищої нервової діяльності і другої сигнальної системи, де слово виступає як узагальнюючий чинник, який не має чітких меж.

Варто зауважити, що відносно самих понять «знак» і «знакова система» не досягнуте чітке порозуміння, що істотно ускладнює подальший теоретичний розвиток цієї проблеми. У багатьох роботах як вітчизняних, так і зарубіжних авторів неоднозначно формулюється сутність знаків і знакових моделей, що пов'язано з розмитим визначенням понять «знак» і «образ», «знакова система», «мова» і «код», «знак» і «символ». Аналіз досліджень дозволяє стверджувати, що на даному етапі задовільна класифікація знаків, побудована на психологічній основі, відсутня, і цей факт ускладнює проблему конструювання нових знакових систем. Недостатньо, на наш погляд, розкриті психологічні функції різноманітних типів знаків, їх ієрархії, ролі і місця в різних видах людської діяльності, пізнання і спілкування.

Істотною причиною цього є відмінність у досягнутих результатах у різних науках, залучених до теорії знакових систем. Фактично мовний бар'єр спостерігається тому, що використовуються різноманітні «знакові» позначення одного й того ж об'єкта відображення, тобто оригіналу. У кожному випадку для зіставлення знакових понять або образів з різноманітних галузей знань необхідно аналізувати їх відношення до оригіналу. В усіх випадках оригінал представлений предметом або процесом, який відображується, тобто виступає об'єктом відображення. Образ, або знак – це власне відображення, що являє собою своєрідну форму організації матеріальних процесів, що виступають їх носієм. Оригінал і носій відображення звичайно не мають нічого спільного за фізичними, хімічними й іншими властивостями. Але форма організації носія повинна перебувати у певному зв'язку з відображуваними властивостями об'єкта. В усіх спробах знайти зв'язок між знаками різних систем відображення при їх зіставленні слід завжди звертатися до вихідного оригіналу і визначати початковий зміст, який полягає в тому чи іншому понятті, що виступає у вигляді знака або образу. Зокрема, навіть щодо цих понять виникає неоднозначність сприйняття їх суттєвого визначення відносно оригінала, який вони репрезентують.

Практично обидва поняття – образ і знак – належать до сфери відображення, і той і другий є результатом людського пізнання. Для того, щоб ставити питання про природу формування знака або образу, необхідно конкретизувати їх суттєвий зміст, або більш однозначно визначити відношення до оригіналу, який вони відображають. У різних випадках ці поняття не виступають як синоніми або як відображення рівня складності. У конкретному співвідношенні знака й образу на різних рівнях організації такий етап складності одержує попереднє визначення на більш високому рівні. Це призводить до того, що на вихідному рівні уявлення стосовно предмета – це образ, а відносно наступного рівня – це знак.

Надалі у своїй роботі будемо виходити з таких положень: образ – це результат пізнання об'єкта суб'єктом. Упорядкованість елементів об'єкта відповідає упорядкованості властивостей, зв'язків і відношень об'єкта-оригіналу. В образі відтворюється об'єкт-оригінал, але більш точно відбиваються закономірності, що визначають упорядкованість його властивостей і зв'язків.

Знак – це предмет або явище, процес або дія, що виступають замість іншого предмета. Зв'язок між знаком і оригіналом характеризується тільки умовністю їх сполучення. Елементи знака не потребують однозначності відповідності елементам об'єкта-оригіналу. Про це можна судити за співвідношенням букв і слів, що не відтворюють мовленнєві звуки, позначувані ними, а виступають їх умовними заміниками.

У такій ситуації образ і знак відрізняються повнотою, формою й змістом відображення об'єкта-оригіналу. В образі виражається загальне через одичне. Знак у цьому випадку виступає посередником співвіднесення об'єктивного й суб'єктивного, засобом матеріалізації ідеального образу, надаючи йому соціальної значимості. Відбувається матеріалізація абстрактного, символізованого через знак. Без урахування рівнів складності аналізованого явища виникає незрозуміння розбіжностей між образом і знаком у вивченні психічного відбитка, що у свій час стало основою критики знакової концепції відчуттів Гельмгольца.

У багатьох дослідженнях у психології звертається увага на високу суб'єктивність образів-відчуттів, сприйняття і уявлень, їх залежність від виду діяльності індивіда, а також його суб'єктивного ставлення до навколишнього світу. Перцептивний образ залежно від умов сприйняття набуває специфічних рис, що визначаються потребою, мотивами, психологічною установкою, емоціями суб'єкта. Міра відхилення образу від оригіналу може досягати значного рівня, але за всіх обставин – це «зліпок» об'єктивної реальності. Перцептивний образ фактично «нав'язаний» людині об'єктом, відбитим у ньому. Проте слід зазначити, що суб'єктивність та ідеальність психічного образу відносна лише стосовно свого носія-суб'єкта, у процесі взаємодії якого з об'єктом він формується.

Практично структура формування образу заснована на принципі статистичного відображення, і у взаємодії із середовищем основою відображення буде те сприйняття, котре зустрічається найбільш часто й відповідає основному стану індивіда. Цим і визначається розмитість меж образу, з однієї сторони, і наявність

меж варіативності з іншою. Таким чином, структура відображення породжує відому толерантність сприйняття простору реальних подій. Ступінь толерантності може змінюватися залежно від стану індивіда і має характерне значення, що варіюється відносно даного індивіда. Сучасна теорія нечітких множин ґрунтовно доводить кінцевий рівень можливості розв'язання задач конкретної складності, що цілком виправдовує висновок Гельмгольца про обмеженість пізнавальності навколишнього світу з використанням лише перцептивного сприйняття.

Знак, що виникає внаслідок пізнавальної діяльності як засіб фіксації та передачі відображення, пізніше стає адекватною формою відношень і знаряддям розвитку психічної діяльності. Без знаків неможлива більш складна форма психіки – мислення, що перебуває над безпосередньо діючими формами відношень з навколишнім середовищем. Для психології і сьогодні проблема знака полягає у встановленні природи його походження і функції у психічній діяльності. Залишається ще багато неясних моментів стосовно того, де, як і для чого застосовується знак. Л. С. Виготський [9] і К. Бюлер [8] у психологічне визначення знака включили його стимулюючу, спонукальну функцію. У відповідності до положення Л. С. Виготського знак виступає штучним стимулом-засобом у психічній ситуації і виконує функцію автостимуляції. Отже, знаком логічно назвати будь-який штучно створений умовний стимул, що використовується як засіб оволодіння поведінкою, не тільки своєю, але й чужою. Найважливішою характеристикою знака є те, що він народжується в процесі діяльності, потім забезпечує її організацію і регулювання. Це – матеріальне вираження предмета пізнання, опосередковане образом цього предмета. Продуктивне використання готової системи знаків припускає засвоєння їх семіотики, тобто «відтворення» самих знаків, їх системи і функції, а також подальший розвиток і вдосконалювання.

В. В. Давидов стверджував, що «справжня функція знакової форми в мисленні може бути зрозумілою тільки при її співвіднесенні до визначеного типу об'єктивного змісту, що заміщається цією формою. Моделюючи «зрушення» у площині знакової форми «вбирають» в себе досвід вихідних предметних дій і у згорнутому вигляді відтворюють їх стосовно об'єкта-замінника» [13]. З цього виходить, що справжній склад необхідних предметних дій не можна встановити, якщо розглядати лише їх відбиток у знаковій формі. Щоб побачити за умов скорочених, згорнутих процесів мислення їх вихідні форми, знайти закони і правила цієї процедури і потім розгорнути повну структуру проаналізованих процесів думки, необхідно простежити за всіма наявними засобами вирішення однієї й тієї ж задачі.

Функціональне існування символу полягає в тому, що він є засобом, знаряддям виявлення суті інших чуттєво сприйнятих речей, тобто їх загального. Орудійна функція являє собою психологічний аспект знакової проблеми, вона виступає не тільки у процесах пізнання, але і в діяльності людини, спілкуванні з іншими людьми взагалі.

Відмічаючи тісний зв'язок образу і знака, варто підкреслити, що образ і уявлення належать до сфери безпосередньо індивідуального досвіду людини, в той

час як оволодіння знаком опосередковане стосунками цієї людини з іншими людьми. Оволодіння знаками і знаковими системами дозволяє перебороти обмеженість індивідуального досвіду, включити до нього досвід соціальний. Завдяки знакам людина засвоює знання, накопичені людством. Знак є матеріальний носій узагальнень і абстракцій, тому що в ньому фіксуються узагальнення й абстракції, вироблені не окремою людиною, а людством. Фактично, знак є не тільки знаряддя пізнання, але й спілкування. Водночас, власне спілкування є необхідною умовою оволодіння як знаками, так і їх системами, оскільки знаки виступають в ролі знаряддя регуляції поведінки і предметно-практичної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алфімова Н. А. Психологічні умови формування та засвоєння мови як знакової системи: дис. ... кандидата психол.наук: 19.00.01/ Алфімова Наталя Анатоліївна. – Харків, 2001. – 206 с.
2. Артемов В. А. Психология обучения иностранным языкам. – М.: Просвещение, 1969. – 279 с.
3. Ахманова О. С. Семиотика человеческого общения // Вопросы оптимизации естественных коммуникативных систем. – М., 1976. – С. 76-84.
4. Беляев Б. В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. – М.: Просвещение, 1965. – 227 с.
5. Беркли Дж. Трактат об основах человеческого познания. – СПб, 1905. – 183 с.
6. Булыгина Т. В. Знаковая природа языка // Общее языковедение. – М., 1970. – С. 54-57.
7. Булыгина Т. В. Особенности структурной организации языка как знаковой системы и методы ее исследования // Язык как знаковая система особого рода. – М., 1967. – С.97-103.
8. Бюлер К. Теория языка // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – С.22-37.
9. Выготский Л. С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1996. – 415 с.
10. Гамезо М. В. Знаковые модели и их роль в формировании умственных действий // Вопросы психологии. – 1975. – №6. – С. 54 – 57.
11. Гельмгольд. Факты и восприятия // Записки по теории познания. – Берлин, 1921. – С.134-138.
12. Гоббе Т. Избранные произведения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1964.- Т.2. – 583 с.
13. Давыдов В. В. Виды общения в обучении. Логико-психологические проблемы построения учебных предметов. – М.: Педагогика, 2000. – 480 с.
14. Кант И. Критика чистого разума. – СПб., 1907. – 404 с.
15. Кондильяк Э. Б. Трактат об ощущениях // Кондильяк Э. Б. Сочинения в 3-х т. – М.: Мысль, 1980. – Т.2. – 541 с.
16. Локк Д. Опыт о человеческом разуме // Избранные философские произведения: В 2-х т. – М.: Соцгиз, 1960. – Т.1. – 712 с.

17. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т.1. – 848 с.
18. Пенфильд В., Робертс Л. Речь и мозговые механизмы. – Л.: Медицина, 1964. – 264 с.
19. Сеченов И. М. Избранные произведения. – М., Учпедгиз, 1953. – 336 с.
20. Юм Д. Сочинения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1965. – Т.1. – 846 с.

Алексєєнко С. Д., Бєльчєнко А. С.

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ПРОЯВУ ДЕСТРУКТИВНОГО ХАРАКТЕРУ ВЗАЄМОДІЇ ПОДРУЖНИХ ПАРТНЕРІВ

В емпіричному дослідженні психологічних чинників прояву деструктивного характеру взаємодії подружніх партнерів використовувались такі методи: опитувальник А. Баса і А. Дарки для визначення прояву агресії у поведінці [1]; методика «Характер взаємодії подружніх партнерів в конфліктних ситуаціях» Ю. Є. Альошиної [2]; методика «Дослідження особливостей реагування у конфліктній ситуації» К. Томаса [1]; методика «Задоволеність шлюбом» (ОЗШ), яка розроблена В. В. Століним, Т. Л. Романовою, Г. П. Бутенко [2].

На першому етапі емпіричного дослідження було проведено опитування 25 подружніх пар за допомогою методики А. Баса і А. Дарки для виявлення подружніх партнерів з проявом агресивності (група 1) та неагресивних подружніх партнерів (група 2).

В групі 1 мають місце високі показники за шкалами «фізична агресія», «вербальна агресія», «непряма агресія». При порівнянні обох груп досліджуваних за цими шкалами мають місце такі показники: за шкалою «фізична агресія» показник t-критерію Стьюдента дорівнює $t = 2,23$ при $p < 0,05$, за шкалою «вербальна агресія» показник t-критерію Стьюдента дорівнює $t = 2,36$ при $p < 0,05$, за шкалою «непряма агресія» показник t-критерію Стьюдента дорівнює $t = 1,78$ при $p < 0,07$, за «індексом агресивності» показник t-критерію Стьюдента дорівнює $t = 5,36$ при $p < 0,05$.

Як бачимо, мають місце статистично значущі розбіжності між досліджуваними групами 1 (з високим проявом агресивності у поведінці та деструктивною спрямованістю агресії) та групи 2 (з низьким проявом агресивності у поведінці та конструктивною спрямованістю агресії) за всіма показниками тесту А. Баса і А. Дарки.

Результати тестування за методикою «Характер взаємодії подружніх партнерів в конфліктних ситуаціях» Ю. Є. Альошиної свідчать про статистично значущі